

**ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН
У КУБАНСЬКОМУ КОЗАЦЬКОМУ ВІЙСЬКУ
В СЕРЕДИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

О. В. Воронянський

Державний біотехнологічний університет (м. Харків)
voronyansky@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-4926-8887>

Н. О. Бондар

Державний біотехнологічний університет (м. Харків)
nbon79@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-3449-5884>

Мета. Стаття має на меті дослідити заходи уряду Російської імперії в галузі поземельних відносин в Кубанській області, що були спрямовані на ліквідацію традиційного для вихідців з Облaсті Війська Запорізького козацького землеустрою.

Методологія дослідження. Після селянської реформи 1861 р. значно посилювався наступ держави на традиційний козацький земельний уклад. Отримала підтвердження наукова гіпотеза про те, що фактично процес «розкозачування» на Кубані був заданий цією політикою і розпочався ще в середині ХІХ ст. Фактично російський уряд здійснював політику послідовної ліквідації станових земельних привілеїв козацтва. У результаті в сфері поземельних відносин постійно наростали гострі протиріччя, які розколювали козацьку громаду на антагоністичні соціальні групи.

Наукова новизна. Вперше в українській історіографії розглянуто основні кроки уряду Російської імперії в галузі регулювання поземельних відносин в Кубанській області у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Показано, що ця політика була направлена на поступову системну ліквідацію традиційного для вихідців з Облaсті Війська Запорізького козацького землеустрою як колективної земельної власності козацького війська.

Висновки. У період, що розглядається, політика царського уряду Росії у сфері поземельних відносин на Кубані фактично була спрямована на ліквідацію станових земельних привілеїв козацтва, які були основою козацького способу життя й підтримували відносну соціальну стабільність козацької спільноти. Фактично її можна визначити як «розкозачення». Реформи 1860-70-х рр. зрівняли козаків у питаннях землекористування з цивільним населенням. При цьому скоротилися громадські земельні фонди, зменшилися наділи рядових козаків, що призвело до погіршення господарсько-економічної бази козацького війська. На тлі швидкої концентрації земельних ресурсів у власності верхнього прошарку інородньої сільської буржуазії переважна частина козацтва так і не отримала землю в приватну власність і продовжувала користуватися нею на правах общинників. І хоча відносно непогана забезпеченість козацтва Кубані землею дозволяла більшій його частині залишатися вище тогочасної межі бідності, державна політика в сфері поземельних відносин сприяла швидкому накопиченню гострих протиріч, які розколювали козацьку громаду на антагоністичні соціальні групи. Результати цього розколу яскраво проявили себе під час громадянської війни в Росії, коли більша частина рядового козацтва не підтримала ні царський уряд, ні Білий рух, ні спроби кубанської козацької верхівки створити незалежну Кубанську козацьку республіку на основі традиційного козацького права.

Ключові слова: поземельні відносини, кубанське козацтво, земельні ресурси, державна аграрна політика, колективна власність на землю.

©Воронянський О. В., Бондар Н. О.

Research aim. *The article aims to investigate the measures of the government of the Russian Empire in the field of land relations in the Kuban region, which were aimed at the elimination of the traditional Cossack land system for the natives of the Zaporizhian Military Region.*

Research methodology. *After the peasant reform of 1861, the state's attack on the traditional Cossack land structure intensified significantly. The scientific hypothesis that in fact the process of "decolonization" in the Kuban was determined by this policy and began as early as the middle of the 19th century was confirmed. In fact, the Russian government pursued a policy of successive liquidation of the land privileges of the Cossacks. As a result, sharp contradictions were constantly growing in the field of land relations, which split the Cossack community into antagonistic social groups.*

Scientific novelty. *For the first time in Ukrainian historiography, the main steps of the government of the Russian Empire in the field of land relations regulation in the Kuban region in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century were considered. It is shown that this policy was aimed at the gradual systematic liquidation of the traditional Cossack land system for the natives of the Zaporozhye Military Region as the collective land property of the Cossack army.*

Conclusions. *In the period under review, the policy of the tsarist government of Russia in the field of land relations in the Kuban was actually aimed at eliminating the land privileges of the Cossacks, which were the basis of the Cossack way of life and supported the relative social stability of the Cossack community. In fact, it can be defined as "telling". The reforms of the 1860s and 1870s brought the Cossacks on an equal footing with the civilian population in matters of land use. At the same time, public land funds were reduced, the allotments of ordinary Cossacks decreased, which led to the deterioration of the economic base of the Cossack army.*

Against the background of the rapid concentration of land resources in the ownership of the upper layer of the non-urban rural bourgeoisie, the majority of the Cossacks never received land as private ownership and continued to use it as communal members. And although the Kuban Cossacks' relatively good supply of land allowed most of them to remain above the poverty line at the time, state policy in the field of land relations contributed to the rapid accumulation of sharp contradictions that split the Cossack community into antagonistic social groups.

The results of this split clearly manifested themselves during the civil war in Russia, when most of the ordinary Cossacks did not support either the tsarist government, the White Movement, or the attempts of the Kuban Cossack leadership to create an independent Kuban Cossack Republic based on traditional Cossack law.

Keywords: land relations, Kuban Cossacks, land resources, state agrarian policy, collective ownership of land.

Сучасна російська історіографія, мейнстрімом якої є подання політики Російської імперії XIX - початку XX ст. як взірця патерналізму, направленою на розвиток добробуту населення, намагається подавати стан поземельних відносин на козацькій Кубані у відповідному контексті. Однак у реальності соціальні та власницько-господарські протиріччя в аграрній сфері, що значно загострилися в імперії після ліквідації кріпосного права, не минули й Кубанське козацьке військо.

Проблеми поземельних відносин та державної політики в цій сфері в період середини XIX – початку XX ст. підіймали в різний час російські дослідники історії кубанського козацтва Й. Бентковський, М. Лукомець, В. Ратушняк, П. Чернопицький, Ф. Щербина. Певні відомості з указанного питання надають періодичні звіти начальників Кубанської області та наказних отаманів Кубанського козацького війська. В українській історіографії проблематика державної політики Російської імперії в сфері регулювання поземельних відносин на Кубані у вказаний період практично не зачіпається.

Метою даної статті є короткий розгляд державної політики Російської імперії щодо регулювання поземельних відносин на Кубані в період середини XIX - початку XX ст.

В основі землеволодіння та землекористування кубанських козаків лежала кругова порука перед державою, яка зобов'язувала їх відбувати військову повинність у повному озброєнні за власний рахунок. Основним засобом забезпечення виконання цієї військової повинності традиційно була земля, якою козацьке військо Кубані володіло на підставі імператорських грамот і указів Катерини II, згідно яких так звана «військова земля» була віддана в дар як довічна спадкова власність козацького війська, а також грамот і указів Павла та Олександра I, що підтверджували акт передачі землі в колективну власність козаків війська [7, с. 90]. Згідно цих грамот юридично вся земля Кубанської області була військовою общинною власністю, яка забезпечувала не тільки життєдіяльність, але й військову службу осіб, які належали до козацького військового стану. Таким чином, держава як верховний власник землі дарувала війську землю за службу, військо передавало її в користування своїм територіально-мобілізаційним підрозділам станицям (юртам), а станиці у свою чергу - козакам.

Крім станичних наділів, землі козацького війська призначалися для відведення наділів генералам, офіцерам і чиновникам, що були приписані до війська, а також відводилися на «різні військові потреби». При земельному розподілі по станицям за законом визначалося 30 десятин «придатної землі» на кожну душу чоловічої статі козацького стану, включаючи генералів, офіцерів і чиновників, а також по 300 десятин на кожну станичну церкву. [4; 7]

Громадська земля вважалася власністю станичної організації. Право на колективне користування землею визнавалося за всіма жителями станиці. Кожен козак мав право на власний пай і вважався повноправним співвласником лісів, пасовищ і вод, що входили до станичного наділу. У дореформений період надлишок земель на Кубані у цілому задовольняв потреби козаків, тому гострої боротьби за володіння наділами всередині козацької громади, як правило, не відмічалось.

Незважаючи на вільну оранку, оброблені наділи не переходили в приватну власність, не підлягали відчуженню та здачі в оренду. Як зазначав ще в останній третині XIX ст. дослідник козацького землекористування Ф. Щербина, на Кубані поняття про колективну козацьку власність «в'їлося в плоть і кров козака і проходило червоною ниткою через всю історію його земельних порядків. Рядовий козак спирався на звичай і протиставляв поняттю приватної земельної власності поняття про загальнокозацьку або військову землю» [7, с.89]. Право спадкового користування землею, за винятком так званих «родимих», тобто спадкових наділів, заперечувалося. Та й самі «родимі» наділи існували лише в тих місцях, де були можливості для обробки земель, що від початку не входили до громадського фонду козацького війська.

Землекористування в кубанських станицях у дореформений період розвивалося в рамках традицій, що сформувалися на козацьких паланкових землях України ще в період існування Нової Січі та були перенесені в нові умови. Істотну роль у них займала колективна форма землекористування – з чітко вираженим об'єднанням праці, тягла та реманенту під час польових робіт. Рішенням станичного кола визначалися місця оранки, необхідні для сівозміни «гулеві землі», сінокоси. Козацька громада регулювала відведення земель, їх перерозподіл, стежила за використанням ріллі, сіножатей і пасовищних угідь, вчасно надавала допомогу або вживала заходів в разі, якщо ділянки вдів, старих, незаможних сімей залишалися необробленими. В юрті кожної станиці також були так звані запасні землі, з яких нарізалися паї для нових членів громади. Вільні запасні землі могли здаватися в оренду – на відміну від громадських станичних земель, якими козаки користувалися без обмежень. Кожен козак після досягнення 16-річного віку отримував земельний пай, козацькі вдови – половину паю, вдови з сиротами – повний пай. На сінокісних угіддях кращої землі виділялося по одній десятині, гіршої – по 2-3 десятини. Громада мала також право на вилучення земельних паїв. При відсутності прямих спадкоємців земля переходила в запас військових або так званих вільних запасних земель. У подальшому вони ставали спільним володінням козацької громади [2].

Таке спільне землекористування і спільна обробка землі сприяли згуртуванню козацтва. Крім того, колективна власність на землю сприяла підтримці козацьких родин, що зазнавали матеріальних труднощів при спорядженні своїх членів на військову службу, і певною мірою гальмувала майнову диференціацію серед козаків.

Однак ще з кінця 20-х рр. XIX ст. на території Кубанського війська чітко позначилися тенденції, що не могли в подальшому не викликати серйозних проблем із землекористуванням. Причиною їх було те, що козацька старшина, яка на військовій службі отримала штаб-і обер-офіцерські чини і, відповідно, дворянські привілеї, разом із цими привілеями отримала і право на спадкове землеволодіння. Користуючись своїм статусом у війську, старшина та військові чиновники займали у спадкове користування кращі ділянки земель Кубанського війська, розташовані за межами станичних юртів. При великих площах козацьких володінь у дореформений період такі захвати не викликали особливого спротиву в козацьких громадах [5]. Однак по мірі заселення краю вже на початку 40-х рр. XIX ст. земельні спори стали виникати як при розподілі земельного фонду між станицями і полками, так і всередині станичних громад.

Традиційний порядок розподілу земельних наділів змінило урядове Положення 1842 р., яке фактично порушило основні засади общинного козацького землеволодіння. Згідно даного акту були встановлені наступні норми наділів: генералу – 1 500 дес. землі, штаб-офіцеру – 400 дес., обер-офіцеру – 200 дес., козаку – 20 дес. [8, оп. 2, спр. 1316, арк. Зоб.]. А вже в 1847 р. принцип користування полковими і військовими землями для офіцерів і військових чиновників був навіть юридично замінений на приватну земельну власність. Положення «Про новий устрій військових поселень» 1857 р. взагалі зрівнювало козацькі формування з частинами регулярної армії, а козаків — із цивільним населенням [2]. Основні засади козацького способу життя — колективна військова власність на землю, так само як і самоврядування — зазнали істотних змін.

Наступ держави на традиційний козацький земельний уклад особливо посилювався після селянської реформи 1861 р., в результаті якої відбулося різке обезземелення більшої частини селянства. Так само, як і сейм Речі Посполитої в XVI ст., уряд царської Росії вдався до політики вирішення земельної проблеми за рахунок козацтва. У цьому ж році на підставі рескрипту Олександра II на території Кубанського козацького війська особам не військового стану було дозволено набувати у власність земельні ділянки. 10 травня 1862 р. вийшло положення «Про заселення передгір'їв західної частини Кавказького хребта кубанськими козаками та іншими переселенцями з Росії». Цим переселенцям – так званим іногороднім – дозволялося селитися в лінійних станицях і купувати землю на правах повної власності [1]. Положення 1869 р. «Про поземельний устрій в козацьких військах» дозволило спадковим дворянам, як і відставним козакам, купувати в приватну власність вільні ділянки на військовій землі і при цьому «виключатися з військового стану, якщо потомствений дворянин набував не менше 200 дес. землі, а відставний козак – не менше 30 дес.» [1, с.17]. Козакам дозволялося здавати в оренду на кілька років великим виробникам зерна або дрібним орендарям особисті орні і сінокісні землі. Доходи від оренди громадських земель потрапляли в станичну казну, а особистих – власнику паю. А Положення 1870 р. «Про військовий обов'язок Кубанського козацького війська» взагалі скасувало власність війська на землю, передавши останню до державної скарбниці.

Продаж і здача в оренду земельних наділів у пореформений період сприяли проникненню великої кількості іногороднього населення на козацькі землі. У результаті посиленого припливу мігрантів на Кубань із середини 70-х років XIX ст. значно збільшилася щільність населення. Частка не козацького населення на Кубані на кінець століття перевищила чисельність козаків, склавши в 1897 р. 56,8%) і постійно збільшувалася. У користуванні осіб не військового стану виявилось більш ніж в 2 рази більше землі, ніж у козаків.

Як результат, загострилося земельне питання. Вже на кінець XIX ст. козацькі наділи зменшилися до 5-12 дес. До того ж рядовим козакам, які не мали достатньо коштів, щоб ефективно захищати свої права на землю, що на неї претендували іногородні багатії та офіцерство, діставалися ділянки на ґрунтах гіршої якості, що потребували більших затрат праці при меншому врожаї. При цьому витрати на обмундирування і спорядження при виході на службу (які покривалися за рахунок користування землею, оскільки саме вона була платою за службу) зростали з кожним роком. Тому майже чверть кубанських козаків опинилася в розряді бідноти. Нестача коштів примушувала козаків іти в наймитування до більш багатих землевласників і орендарів, у тому числі й іногородніх, займатися відходництвом, торгівлею в містах. У результаті включення козацтва до капіталістичних, товарно-грошових відносин, посилилася тенденція до виписування з козацького війська та переходу козаків у інші, неслужили стани. Разом з тим, фактична ліквідація колективної військової власності на землю підірвала й економічне підґрунтя козацького самоврядування. Голоси навіть заслужених козаків та цілих юртових кіл стали важити менше за інтереси іногородніх багатіїв, оскільки доходи останніх значно перевищували доходи рядових козаків від царської служби.

Такі різкі зміни в поземельно-власницьких відносинах, демографічній та соціокультурній структурі населення на територіях Кубанського війська протягом історично короткого періоду фактично розмивали стану єдність козацтва. Фактично в описуваний період на Кубані розпочався досить активний процес розкозачування.

Напередодні першої світової війни забезпеченість землею козаків та іногородніх зрівнялася і становила 1,3 дес. на душу чоловічої статі [3, с.26]. Верхній і середній соціальний прошарки іногороднього населення в козацьких станицях (які становили відповідно 11,8% та 31,8% не козацького складу [6, с.32]), опинилися навіть у більш вигідному становищі, ніж козаки. Пояснювалося це тим, що іногородні не несли повинностей по війську та станицях, однак при цьому володіли земельними паями, зводили на придбаних землях торгіві і промислові заклади, будували будинки і господарські будівлі, випасали на громадських землях домашню худобу, на загальних підставах користувалися лісовими угіддями і водоймищами.

На початку XX ст. казенні та військові землі кубанських козаків перебували у віданні Міністерства державного майна і військового правління й становили 1 944 940 дес. Землі в Кубанському козацькому війську ділилися на три категорії: юртові (станичні), військові, офіцерські (чиновницькі). Станичним громадам належало 78,4%, війську - 19,3%, офіцерам і чиновникам - 7,1%, церквам - 0,9% земельного фонду. При цьому налічувалося 225 великих землевласників, які володіли 177 713 дес. кращих земельних угідь і широко використовували найману працю. І хоча серед кубанських козаків була досить невелика кількість повністю безземельних (0,7%), частка бідноти через скорочення пайових наділів до обсягу, що не дозволяв забезпечити життя сім'ї після затрат на службу, збільшилася майже до 30% [3, с.26-28; 6, с.87-89]. При цьому значна частина земель Кубані була виведена з військової власності.

Висновки. У період, що розглядається, політика царського уряду Росії у сфері поземельних відносин на Кубані фактично була спрямована на ліквідацію станових земельних привілеїв козацтва, які були основою козацького способу життя й підтримували відносну соціальну стабільність козацької спільноти. Фактично її можна визначити як «розкозачення». Реформи 1860-70-х рр. зрівняли козаків у питаннях землекористування з цивільним населенням. При цьому скоротилися громадські земельні фонди, зменшилися наділи рядових козаків, що призвело до погіршення господарсько-економічної бази козацького війська. На тлі швидкої концентрації земельних ресурсів у власності верхнього прошарку іногородньої сільської буржуазії переважна частина козацтва так і не отримала землю в приватну власність і продовжувала користуватися нею на правах общинників. І хоча відносно непогана забезпеченість козацтва Кубані землею дозволяла більшій його частині залишатися вище тогочасної межі бідності, державна політика в сфері поземельних відносин сприяла швидкому накопиченню гострих протиріч, які розколювали козацьку громаду на антагоністичні соціальні групи. Результати цього розколу яскраво проявили себе під час громадянської війни в Росії, коли більша частина рядового козацтва не підтримала ні царський уряд, ні Білий рух, ні спроби кубанської козацької верхівки створити незалежну Кубанську козацьку республіку на основі традиційного козацького права.

Література

- 1.Бентковский И. Положение о заселении предгорий Западной части Кавказского хребта. *Кубанский календарь*. Екатеринодар, 1900. С.17-20
- 2.Лукомец М.И. Землевладение и землепользование на Кубани (1792–1925). Краснодар, 1992. 299 с.
- 3.Отчет начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска за 1915 год. Екатеринодар, 1916. 312 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. Т. 44. № 47847.URL: http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=412&part=913
- 5.Ратушняк В.Н. Земледелие и землепользование. Очерки истории Кубани с древнейших времен до 1920 г. Краснодар, 1996. 353 с.
- 6.Чернопицкий П.Г. Деревня Северокавказского края в 1920–1929 гг. Ростов-на-Дону, 1987. 232 с.
- 7.Щербина Ф.А. История земельной собственности у казаков. Кубанский сборник. Т. 1. Екатеринодар, 1883. С.88-123.
- 8.Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), Ф. 252.

References

1. Bentkovskiy I. Polozheniye o zaselenii predgoriy Zapadnoy chasti Kavkazskogo khrebta [Provision on the settlement of the foothills of the Western part of the Caucasian ridge]. *Kubanskiy kalendar'*. Yekaterinodar, 1900.S.17-29. (in Russian).
2. Lukomets M.I. Zemlevladieniye i zemlepol'zovaniye na Kubani (1792–1925). [Land tenure and land use in the Kuban (1792-1925)]. Krasnodar, 1992. 299 s. (in Russian).
3. Otchet nachal'nika Kubanskoy oblasti i nakaznogo atamana Kubanskogo kazach'yego voyska za 1915 god. [Report of the head of the Kuban region and the orderly chieftain of the Kuban Cossack army for 1915.]. Yekaterinodar, 1916. 312s. (in Russian).
4. Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii. 2-ye izd. T. 44. № 47847. [Complete collection of laws of the Russian Empire. 2nd ed. T. 44. No. 47847.]. URL http://nlr.ru/e-res/law_r/search.php?regim=4&page=412&part=913. (in Russian).
5. Ratushnyak V.N. Zemledeliye i zemlepol'zovaniye. [Agriculture and land use]. Ocherki istorii Kubani s drevneyshikh vremen do 1920 g. Krasnodar, 1996. 353s. (in Russian).
6. Chernopitskiy P.G.Derevnya Severokavkazskogo kraya v 1920–1929 gg. [Village of the North Caucasus region in 1920-1929.]. Rostov-na-Donu, 1987. 232 s. (in Russian).
7. Shcherbina F.A. Istoriya zemel'noy sobstvennosti u kazakov. [The history of land ownership among the Cossacks]. *Kubanskiy sbornik*. T. 1.Ekaterinodar,1883.S. 88-123. (in Russian).
8. Derzhavnyy arkhiv Rosiys'koyi Federatsiyi [State Archives of the Russian Federation], F. 252.